

<https://doi.org/10.62837/2025.3.133>

ƏSGƏROVA KƏMALƏ TOFIQ QIZI
AzMIU-nun Əcnəbi dillər kafedrası
kamala.hajiyeva@hotmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MƏTNLƏRİN YARANMASINDA SİTATLARIN ROLU

Açar sözlər: mətn, sintaktik bütöv, sitat, mətn sintaksisi, cümlə, kommunikativ

Ключевые слова: текст, синтаксическое целое, цитата, синтаксис текста, предложение, коммуникативный

Key words: text, syntactic whole, quote, text syntax, sentence, communicative

Giriş: Mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi dilçilikdə XX əsrin ikinci yarısında başlanmışdır. Ümumilikdə isə mətn sintaksisi XX əsrin son illərində filoloji elm sahəsi kimi formalaşmışdı.

Müasir dövərdə mətn dilçiliyində bütövlüyə malik olan mətnin quruluş qaydaları və bunlara əsasən müəyyənləşdirilən semantik-funksional əlaqələr də öyrənilir.

Qeyd edək ki, sitat müxtəlif sistemli dillərdə mətnyaradıcı komponent kimi çıxış edir. Sitatlar ingilis və Azərbaycan dillərində psixolinqvistik məqamlarda fikrin ifadəsində mühüm amilə çevrilə bilər. Sitatlar mətnin hər hansı bir yerində işlənməklə aktual bir məlumatın açarı kimi istifadə olunur. Dildəyiiciləri sitatın bu cür psixolinqvistik imkanlarından uğurla istifadə edərək ondan faydalanmışlar..

S.İlenko mətnyaradıcı funksiyalar sırasında sintaktik vasitələrin roluna əhəmiyyət verir və yazır: “*Sintaktik vahidin yaradıcı funksiya xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mətni “hərəkətə” gətirsin, onun ən vacib kateqoriyası olan bütövlük, üzvlənmə, modallığın həyata keçməsində iştirak etsin*” [1, s.4-11].

Mətnyaradan sitatlar mühüm linqvistik bir kateqoriyadır; onların istifadəsində bir çox problemlər üzə çıxmışdır; mətn, psixolinqvistika, sintaktik semantika, distributiv, vasitəsiz iştirakçılar, transformasiya vasitələri və s. hər hansı bir mətnin əmələ gəlməsində iştirak edən faktorlardır.

Beləliklə, öncə sitat mətnqurucu vasitə kimi öyrənilir. Dilin başlıca konstruktiv funksiyası sintaktik əlaqələr vasitəsilə icra olunur. Əsasən, mətnlə sitat arasında koordinativ əlaqə sintaktik bağlılığı əmələ gətirir. Müəyyənləşdirilmiş mətnlərdə sitatın oynadığı həlledici mövqe və sözügedən mətnin yaranmasında semantikanın ifadəsinə təsirini göstərir. Bu zaman mətnə sintaktik-semantik sistem müəyyənləşir. Müxtəlif sitat formaları mətnin ümumi təsirini artırır. Mətnquran

sitatlarla yanaşı mətnin əlaqəli inkişafında digər vasitələr də iştirak edir. Bunlar da intonasiya, prosodika və sairədir.

Əsas hissə: Sitat – hər hansı mənbədən gətirilmiş çıxarışdır, mətnlə sitat arasında qarşılıqlı münasibət mövcuddur.

Sitatlardan elmi və publisistik qaynaqlarda üç məqsəd üçün istifadə edilir:

1) müəllif öz fikrini gücləndirmək məqsədilə etibarlı qaynaqlara müraciət edir;

2) tənqid etmək istədiyi, razılaşmadığı faktı pisləmək üçün özgəsinin düzgün olmayan fikrindən örnəklər gətirir, özünün və ya digər yazarın ifadələri ilə həmin mülahizəni inkar edir;

3) sitatdan mətnyaratmaq üçün istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, İngilis dilli mətnlərində sitatlar aktivdir. Sitatdan ingilislərin gündəlik həyatında da istifadə olunur. Sitatlar internet portallarında geniş işlənir.

İngilis dilində məşhur insanların sitatları da geniş yayılmışdır. Məsələn, “*Two things are infinite: the universe and human stupidity; and I’m not sure about the universe*” (*İki şey sonsuzdur: kainat və insanın axmaqlığı və mən kainat haqqında əmin deyiləm*) (Albert Einstein); “*Laugh as much as you choose, but you will not laugh me out of my opinion.*” (Jane Austen) (*İstədiyiniz qədər gülün, amma mənim fikrimdən mənə gülməyəcəksiniz*).

Sitat elmi mətnlərdə iki cür verilir: 1) vasitəli sitatlar; 2) vasitəsiz sitatlar. Sitat mətnin məna, fikir nüvəsi kimi kontekstlə geniş şəkildə bağlıdır, həmin mühitdə funksionallaşır.

Elmi nitqdə müəllif nitqi ilə yanaşı, sitatlaşmış nitqdən də istifadə olunur. “*Sitat ən çox elmi nitqdə, üsluba dair mətnlərdə işlədilir. Sitatlaşmış nitq (речь цитатная; quotational speech) elmi mətnlərə digərlərindən alınan fikirlərin gətirilməsi ilə xarakterizə olunur*” [2, s.387].

Mətn kommunikasiyanın əsas vahididir. Sitat və onun növləri nitqi – mətni aktivləşdirir.

Elmi mətnlərdə sitat keçmiş biliklərin əsas gerçəkləşmə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu, sitatın əsas koqnitiv funksiyasıdır. Bu funksiya daxilində keçmiş bilik funksionallaşır, müxtəlif münasibətlər yeni biliklər fonunda meydana gəlir, yeni mərhələdə subyektin dərk etmə səviyyəsi yüksəlir.

Y.Seyidov əlavə sözlərin və eləcə də cümlələrin mövqe və rolundan danışarkən onların sitat biçimində olan ifadə formalarını aşağıdakı kimi göstərir:

Birinci. Müəyyən əsərlərdən, müəyyən mənbələrdən sitatlar gətirilir, fikirlərdən nümunələr gətirilir və həmin sitat və fikirlərin müəlliflərinin adları, mənbələrin adları əlavə sözlər kimi qeyd edilir. Bu da, əsasən, bir neçə formada olur.

a) *sitatın müəllifi əlavə söz kimi.* Məsələn, M.Arif bədii əsərlərdə tez-tez təkrarlanan fikirlərə diqqəti cəlb edərək yazır: “*Ayrı-ayrı şairlər tərəfindən işlənən və qulağımıza çox tanış gələn bu ifadələrə diqqət edin: “Yenə alır qanadına*

duygular məni”, “*Sevinc almış qanadına bu gün məni*” (Əli Kərim)...

b) *sitatın mənbəyi, sitatın aid olduğu əsərlərin adları əlavə sözlər kimi*. Məsələn üçün yenə M. Arifə müraciət edirik. Ədib, Osman Sarıvəllinin yaradıcılığından bəhs edərkən yazır: “*Sarıvəllinin “Sən çörək istədin hökmdarından, o, panama qoydu sənə başına” (“Panamalı dilənçi”)*... [3, s. 590].

Elmi dilin universal cəhətləri, subyektin dərk etmə mərhələləri sitatla əsas mətnin arasındakı paralelizmini də ortaya çıxarır. Sitat elmi mətnlərdə bir vasitə kimi tarixi bilikləri də reallaşdırır. Bu isə sitatın əsas koqnitiv funksiyalarından biridir. Subyektin dərk etmə fəaliyyəti köhnə biliklərdə yeni yaranan informasiyaları birləşdirir. Sitatın koqnitiv funksiyasına daxil olan icmal-fon funksiyası elmi ideyalar, nəzəriyyələr, elmi-tarixi informasiyalar, elmi məktəblər və istiqamətlər və s. haqqında təsəvvür yaradır.

Elmi mətn quruculuğunda sitatlar əlverişli rol oynayır. Bu optimal rol sitatların koqnitiv funksiyasını doğurur. Əslinə qalanda müxtəlif funksional üslub mətnlərində rəngarəng funksiyaları yerinə yetirir. Amma elmi mətnlərdə sitatın funksionallaşması xüsusi olaraq görünür.

Sitat hər hansı birinin düşüncəsinin (təfəkkürünün) məhsulu olduğu üçün o həmin prosesi (yəni düşüncə prosesini) təmin edir. Ona görə də o, bir konseptdir. Ətraf aləm, eləcə də əsas mətnə daxil edilən sitat mental vasitə kimi çıxış edir. Sitat da əsas mətn kimi dünya barədə bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, “*Learning is a treasure that will follow its owner everywhere*” (*Chinese Proverb*) – “*Öyrənmək hər yerdə sahibinə itaət edəcək bir xəzinədir*”; “*Knowledge is power*” (*Sir Francis Bacon*) (*Bilik-gücdür*).

Sitatdan elmi məruzələrdə, çıxışlarda da istifadə olunur. Məsələn, Zakon Merfi öz məruzələrinin birində aşağıdakı sitatı işlətmişdir: “*Every solution breeds new problems*” (*Murphys Law*) (*Hər qərar yeni problem doğurur*).

Bir iqtisadçı çıxış edərkən Mark Tvendən aşağıdakı sitatı göstərir: “*A banker is a fellow who lends you his umbrella when the sun is shining, but wants it back the minute it begins to rain*” (*Mark Twain*). (*Bankir sizə günəş parlayarkən çətirini verən, yağış yağmağa başlayan kimi geri istəyən adamdır*).

Hər bir sitatın mətn daxilində özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. O cümlədən elmi mətnlər onu təşkil edən cümlələrin, sitatların bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında yaranır.

Sitatın bir növü kursiv-sitatlardır. Bunlar mətnin hər hansı bir yerində gəlir və izahedici səciyyə daşıyır. Mətnə bəzi cümlə üzvləri üslubi yük daşıyır. Onlar fikrin üslubi yükünü bölüşdürməkdə mühüm rol oynayır. Bir sıra hallarda üslubi yük mətnin sadə cümlələrini təşkil edən cümlə üzvlərinin üzərinə düşür. Məsələn, elmi mətnlərdə müəllif istifadə etdiyi özgə nitqinin bir hissəsinə oxucunun nəzərini yönəltmək istəyir.

Publisistik diskurslarda sitatın statusu iki formada gerçəkləşir: eksplisit

formada; implisit formada.

Eksplisit formada. Eksplisit üsul, yəni açıq-aşkar ifadəsi olan hər hansı mənə.

İmplisit formada. İmplisit – gizli halda ifadəsi nəzərdə tutulan hər hansı mənə. İmplisit formalarla sitatın əlaqəsi.

Sitatlaşma prosesi qəzet mətnlərində də özünü müxtəlif formalarda göstərir. Sitatlaşma hadisəsi bir linqvistik hadisə kimi həmin mətnlərin daxili forma əlaməti kimi diqqəti cəlb edir.

Mətn növləri arasında bədii mətn səciyyəvi cəhətlərinə görə fərqlənir. Bədii mətnə dilin imkanlarından heç bir məhdudiyyət qoyulmadan geniş istifadə olunur.

A.Qurbanovun dediyi kimi, “*bədii mətn dil meydanıdır*” [4, s.5].

Bədii ədəbiyyatda sitatlar vasitəsilə tarixi-mədəni assosiasiyalar yaranır. Etnolinqvistikanın bir bölməsi olan linqvomədəniyyətin öyrənilməsində sitat bir vasitə kimi iştirak edir. Sitat mətnə kulturoloji komponent kimi istifadə olunur. Sitat obrazlı ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn, aşağıdakı sitatlar bu formada.

“The British Civil service is a beautifully designed and effective braking system”. (Britaniya Dövlət Xidməti gözəl dizayn edilmiş və effektiv əyləc sistemidir). (Shirley Williams).

Sitat mətnə bədii şəraitdə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik və ifadəlilik yaratma vasitəsi kimi çıxış edir.

Poeziyada və ya nəsrə əksər onomastik sitatlar ən çox antroponimlərdən ibarət olur. Bunlar vasitəsilə əlavə konnotativ mənalar yaranır. Bununla da intertekstual kompetensiya əmələ gəlir. Yeni poetik mənənin, fikrin ifadəliliyi, emosional və ekspressivliyi yüksəlir. Məsələn, *“İstər burada, istər Mil, Muğan düzlərində, digər bölgələrdə toxumluq kimi səpilib yerləşdirilmiş xristianların yeni məskənlərinə köhnə adlar verilmişdi: Alekseyevka, Qolovino, Borispol, Slavyanka və s.”*

Qeyd edək ki, sitat, epigraf bədii mətnlərin kommunikativ məkandır. Epigraf kommunikativ və potensial işarədir, funksionallaşma prosesində onun mahiyyəti əhatə olunur. Epigraf polifunksional mətnin elementidir. Bədii ədəbiyyatda onun ümumi və universal funksiyaları vardır. Epigrafın əsas funksiyası informativliyi və formanı təyin etməkdir. Bunlar funksional kompleks təşkil edir.

Sitatdan həm müsbət, həm də mənfi mənada istifadə etmək olar. Hər iki halda o, emosional təsir yaratmalıdır. Ona görə ki, normal sitat nəqli sənəti ilə bağlıdır. Müəllifin çox sitat işlətməsi acizlik, az sitat gətirməsi isə dayazlıq ilə müqayisə bilər.

Sitat vasitəsiz nitqin elə növüdür ki, burada başqasına aid olan söz, cümlə, yaxud fikir olduğu kimi qalır. Nitqin bu növündə heç bir dəyişiklik edilmir və fikir dırnaq içərisinə alınır.

Nəticə: Son illərin mətnlə bağlı tədqiqatlarında onun dilin hansı vasitələri ilə qurulması məsələsi önə çəkilir. Hazırkı dövrə kimi mətnin qurulmasında müxtəlif cümlə növlərinin, təkrarların, terminlərin, frazeologizmlərin və s. rolu öyrənilmişdir. Bizim məqalənin əsas məqsədi mətnin qurulmasında sitatın rolunun meydana

çıxarılmasıdır. Yəni məqsəd “intertekstual” xüsusiyyətlərə malik olan sitatın mətnyaradıcı funksiyalarını üzə çıxarmaqdır. Beləliklə, sitat vasitəsilə mətn qurmaq imkanlarını təyin etmək araşdırmanın əsasını təşkil edir. Şübhəsiz, mətn sitatsız da qurulur. Amma sitatla real mətnin birliyi mətnə nə verir, mətn ondan nə qazanır? Bu məsələ ümumi dilçilikdə, o cümlədən mətn sintaksisində öyrənilməyib.

Ümumən mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun müxtəlif mövqelərində işlənən sitatlarla bağlıdır. Sitatın mətn daxilində bir funksiyası da tematik plandan çıxış edərək remanı aşkarlamasıdır. Sitatların mətnyaradıcı funksiyası həm mətnin strukturunu, həm də onun fikir, informasiya, mətdaxili əlaqələrini dərk etməyə, anlamağa kömək edir. Mətnin bir hissəsi kimi sitatdan istifadənin öz istiqaməti vardır. Müxtəlif bədii, elmi, publisistik və digər tip mətnlərin formalaşmasında sitatlar fikiryaradıcı və məniyaradıcı bir vasitə kimi iştirak etmişdir.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MƏTNLƏRİN YARANASINDA SİTATLARIN ROLU

Sitat mətni struktur-semantik, funksional-kommunikativ yöndə yeniləşdirərək onun intensivliyini artırır. Sitatlar müxtəlif sistemli dillərdə əvəzedilməz mətnyaradıcı komponent kimi çıxış edir. Sitatların mövqeyi əsas mətnə yardımçı rol oynamasındadır. Sitatlar Azərbaycan və ingilis dillərində psixolinqvistik məqamlarda fikrin ifadəsində mühüm faktora çevrilə bilər.

Mətnlərdə sitat həm formal-struktur, həm də məntiqi-semantik əlaqə yaradır. Bu münasibət dillə təfəkkürün əlaqəsinə əsaslanır. Sitat mətdə ekstralingvistik əmiyyət kəsb edir, intertekstual işarəyə yol açır..

Sitat hər bir mətdə - bədii, elmi və publisistik mətnlərdə mənanı, fikri stimullaşdırən bir amil kimi çıxış edir. Tədqiqat göstərir ki, sitat ən çox elmi üsluba dair mətnlərdə işlədilir. Elmi nitqdə müəllif nitqi ilə yanaşı, sitatlaşmış nitqdən də istifadə olunur.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЦИТАТ В СОЗДАНИИ ТЕКСТОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.

Цитата повышает свою интенсивность за счет обновления текста в структурно-смысловом, функционально-коммуникативном направлении. Цитаты выступают незаменимым текстообразующим компонентом в различных системных языках. Положение цитат призвано играть вспомогательную роль по отношению к основному тексту.

Цитаты могут стать важным фактором выражения мысли в психолингвистические моменты на азербайджанском и английском языках.

Цитирование в текстах создает как формально-структурную, так и логико-смысловую связь. В основе этой связи лежит связь языка и мышления. Цитата приобретает в тексте экстралингвистическое значение и открывает путь к интертекстуальному знаку. В любом тексте – художественном, научном и публицистическом – цитата выступает фактором, стимулирующим смысл и мысль. Исследования показывают, что цитирование чаще всего используется в текстах научного стиля. В научной речи кроме авторской речи употребляется также цитируемая речь.

ASGAROVA KAMALA

SUMMARY

THE ROLE OF QUOTATIONS IN THE CREATION OF TEXTS IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

The quotation increases its intensity by renewing the text in a structural-semantic, functional-communicative direction. Quotations act as an irreplaceable text-creating component in various system languages. The position of quotations is to play an auxiliary role to the main text.

Quotations can become an important factor in the expression of thought in the psycholinguistic moments in Azerbaijani and English.

Quotation in texts creates both a formal-structural and a logical-semantic connection. This relationship is based on the connection between language and thinking. The quotation acquires an extralinguistic significance in the text and opens the way to an intertextual sign.

Quotation acts as a factor that stimulates meaning and thought in every text - artistic, scientific and publicistic texts.

Research shows that citation is most often used in texts on scientific style. In scientific speech, in addition to the author's speech, quoted speech is also used.

Ədəbiyyat

1. Ильенко, С.Г. Синтаксические единицы в тексте : Учебное пособие к спецкурсу . Ленинград: ЛГПИ, – 1989. – 82 с.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е. – Москва: КомКнига, – 2007. – 571 с.
3. Seyidov, Y. Əsərləri: [15 cildə] .Bakı: Bakı Universiteti, – c. 1. – 2006. – 628 s.
4. Qurbanov, A. Bədi mətnin linqvistik təhlili. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 476 s.

Rəyçi: f.ü.f.d., dos., Məhəbbət Əsədova